

УДК [329.17(=161.2):930]:050(477.83-25)"1923/1924"

Анастасія РІЙ

ЧАСОПИС «ЗАГРАВА» (1923-1924) – НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ*

Досліджується становлення українського інтегрального націоналізму на прикладі «Заграви» – щомісячного суспільно-політичного часопису, який видавався у Львові Дмитром Донцовим з квітня 1923 року до середини 1924 року. Автор робить короткий огляд історіографії, де намагається показати різні, інколи зовсім суперечливі відповіді дослідників на проблеми особливостей українського інтегрального націоналізму та впливу фашизму на ідеологічне становлення часопису «Заграва».

Ключові слова: Донцов, український інтегральний націоналізм, «Заграва», фашизм.

У підручниках та спеціалізованих дослідженнях про тижневик «Заграва» зазвичай згадується дуже побіжно, найчастіше – просто як факт, який мав місце бути в біографії відомих постатей української історії. Проте з виникненням цього часопису пов'язані події, без аналізу яких важко зрозуміти роль та природу українського інтегрального націоналізму, що зайняв чільні позиції в розвитку драматичних подій ХХ ст.

Проблеми дослідження інтелектуальної спадщини «загравістів» починаються вже з самої дефініції інтегрального націоналізму і правомірності застосування цього терміна в українському контексті. Часто, опираючись на ті самі тексти, дослідники доходять до цілковито протилежних результатів. Зокрема, Дж. Армстронг розглядає український націоналізм через призму концепції інтегрального націоналізму і наводить низку тез-індикаторів:

* Робота написана в рамках другого конкурсу есе ім. родини Шомон-Кап з історії України серед студентів УКУ; науковий керівник – доктор історичних наук Олександр Зайцев, професор кафедри нової і новітньої історії України.

- нація – колективна особистість, наділена жагою до життя;
- підкорення раціональної думки інтуїтивно правильним емоціям;
- харизматичний лідер та єдина партія обраних, які мають висловлювати народну волю;
- відносини між націями підпорядковуються законові боротьби за виживання;
- віра в націю як у вищу цінність, якій все має підкорятися¹.

Проте, разом з тим, автор виділяє і певні особливості українського націоналізму, які дещо відходять від основ інтегрального націоналізму. Особливо це помітно в творчості Дмитра Донцова. Вони, на думку Армстронґа, виникли через специфічні геополітичні обставини та обумовили подальший розвиток ідеї:

- акцент на силу відображався у відсутності реальних можливостей тривалої відкритої опозиції домінуючій групі. Прихильність до тероризму;
- держави – носія національного ідеалу не існувало, тому особлива роль відводилась чистоті мови і культури;
- відсутність державності спричинила прихильність до нелегальних методів боротьби;
- схильність до романтизму, на відміну від раціональної цинічності німців та італійців;
- бездіяльність старшого покоління спричинила опертя на молодь.

Таким чином, Дж. Армстронґ вважає, що саме інтегральний націоналізм є тим спільним знаменником, який утворив у Європі фашистські чи протофашистські рухи².

Цікавий акцент в дослідженні проблеми вносить Олександр Зайцев у праці «Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії»³, яка стала своєю квінтесенцією попередніх робіт автора⁴.

¹ Армстронґ Дж. Український націоналізм : факты и исследования / Дж. Армстронґ ; Пер. с англ. П. В. Бехтина. – Москва : Центрполиграф, 2008. – С. 22-24.

² Там само. – С. 22.

³ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев ; наук. ред. Я.Грицак. – Київ: Критика, 2013. – 488 с.

⁴ Див.: Зайцев О. Фашизм і український націоналізм / О. Зайцев // «І». – 2000. – Вип. 16: Права та Європа. – С. 101 ; його ж: Украинский интегральный национализм в поисках «особого пути» (1920-1930-е годы) [Електронний ресурс]. –

На відміну від Армстронга, який вбачає в творчості Донцова відхід від основ інтегрального націоналізму, О. Зайцев зазначає, що Д. Донцов – досконалий інтегральний націоналіст і на підтвердження наводить ряд тез:

- Донцов розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя й до влади;
- вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- відкидає загальнолюдські цінності в ім'я національного еґоїзму;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законам боротьби за виживання;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що принижує національну еліту, зрівнюючи її до рівня маси⁵.

Проте такий погляд на проблему задовольняє не всіх, наприклад, С. Квіт піддав сумніву один із головних засновків праці О. Зайцева – можливість застосувати модель інтегрального націоналізму до творчості Донцова. Погоджуючись у принципі з узагальненням поняття інтегрального націоналізму до ідеологій багатьох правих рухів Європи того часу, він визнав, що термін «інтегральний націоналізм» сам по собі нічого не пояснює в спадщині Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення. Визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття «інтегральний націоналізм»⁶.

Така позиція С. Квіта суттєво перегукується з думкою О. Багана про неможливість «увібгати» ідеологічну концепцію Д. Донцова в будь-які рамки⁷. О. Баган критикує більш поміркованих дослідників, зокрема М. Сосновського, який хоч і заперечує копіювання

Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/108/za4.html> (востаннє відвідано 25.03.2015) ; його ж: Український націоналізм та італійський фашизм (1922-1939) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/98-zaitsev> (востаннє відвідано 25.03.2015) ; його ж: Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії Україна Модерна. – 2005. – № 9. – С. 173-183.

⁵ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм... – С. 236.

⁶ Квіт С. Націоналізм і релігія // Український визвольний рух – № 17. – Львів, – 2012. – С. 389.

⁷ Баган О. Поміж містикою і політикою / О. Баган [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dontsov.info/index.php?option=com_content&view=article&id=201:obagan-qromizh-mistykoju-i-politykoju&catid=36:poslidovniki&Itemid=41 (востаннє відвідано 25.03.2015).

фашизму, проте вбачає в «чинному націоналізмі» Донцова значні його впливи⁸, через «завузкий» погляд на постать Донцова: «Ідейні концепції Д. Донцова співзвучні з ідейними концепціями світоглядного волюнтаризму і традиціоналізму різних епох і народів. Тому “замкнути” Д. Донцова у міжвоєнній добі, похвалити за здобутки і забути, як на цьому наполягає той же М. Сосновський, неможливо»⁹. Більш того, автор критикує взагалі будь-які намагання колег «увібгати його ідеологічні та філософські концепції у якісь вузькі рамки на кшталт: “інтегральний націоналізм”, “український фашизм”, “тоталітаристська доктрина”, “революційний націоналізм”, “консервативний революціонізм” і т. п.», адже «ці штампи лише заважають зрозумінню й епохи, й Д. Донцова. Хоча його світогляд і доктрина, справді, позначені певним еклектизмом, все ж очевидним є те, що, зсумувавши ідейний та історичний європейський досвід, він витворив власну політико-ідеологічну концепцію, пристосовану до українських умов»¹⁰. На думку автора, погляди Д. Донцова повністю ґрунтуються на традиції європейського націоналізму, який, своєю чергою, «не має ніякого стосунку до політичного шовінізму та гегемонізму, до екстрем фашизму і нацизму»¹¹. Націоналізм Донцова О. Баган бачить як «неупереджений погляд на традицію правоконсервативної політичної теорії, базованої на ірраціоналістсько-волюнтаристській світоглядній системі ідей та принципів»¹², який неугодний «новому космополітизованому поколінню»¹³.

Варто відзначити, що подібні погляди не є поодинокими. М. Чугуєнко, наприклад, теж заперечує тоталітарну складову в поглядах Донцова, (дослідник навіть акцентує на принциповій і засадничій анти тоталітарності, яка, на його думку, визначається насамперед

⁸ Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – New York : Trident International, 1974. – С. 168.

⁹ Баган О. Поміж містикою і політикою...

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Баган О. Геоїчна націософія (Ідеї Дмитра Донцова в контексті правих теорій міжвоєнної доби) / О. Баган // Донцов Д. Вибрані твори / Д. Донцов ; Відп. ред. і уп. О. Баган. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2013. – Т. 4: Ідеологічна есеїстика (1933-1939 рр.). – С. 9.

повагою до авторитету Церкви та пропагуванням вільної економіки тощо)¹⁴. В контексті консервативної революції характеризує спадщину Донцова й Ігор Загребельний¹⁵.

Окреслена тут історіографія є далеко неповною, однак вона маркує ті проблемні моменти, які сьогодні спричиняють найбільші дискусії серед дослідників.

І. Політична ситуація. Відповідь на виклики часу

14 березня Рада послів держав Антанти санкціонувала право Польщі на східні кордони. Дії Антанти та ситуація, що склалася, отримали неоднозначну оцінку українських політичних сил, що викликало внутрішню дезорганізацію та пошуки нових політичних шляхів. Зокрема, це дещо знівельовало позиції Української Народно-Трудової партії, до якої належали Є. Петрушевич та більшість колишніх членів уряду ЗУНР і яка була до того ключовою партією.

Уже в травні 1923 р. у Львові відбувся з'їзд УНТП, який засудив рішення Ради послів, проте обмежився автономістською позицією, враховуючи формально новий міжнародний статус Східної Галичини, Волині, Лемківщини та намагаючись вести легальну політичну діяльність.

Резолюція з'їзду про територіальну автономію була розцінена багатьма членами Трудової партії як зрада ідеалів самостійності і соборності. Згодом іронічно писатимуть: «Наші офіційні політики так тішуться нововинайденим кличем автономії, немов середньовічний альхіміст, якому здавалося, що знайшов золото»¹⁶.

Така позиція УНТП призвела до подвійної поразки. Рішення не лише викликало активну протидію і розбрат всередині самої партії, де з'явилася опозиційна група, яка гостро виступила проти автономістських позицій керівництва і закликала далі вести

¹⁴ Чугуенко М. Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова / Михайло Чугуенко // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387: Історія України. – С. 191-201.

¹⁵ Загребельний І. Націоналізм versus Модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції / І. Загребельний. – Київ : Вид-во Сергія Пантюка, 2014. – 192 с.

¹⁶ О. В. Революціонери-автономісти / [Д.Донцов] // Заграва. – 1923. – № 7. – С. 107-109.

боротьбу проти Польщі за здобуття незалежності, а й не забезпечило того, заради чого й приймалося – підтримки або хоча б лояльності з польської сторони. Більше того, з боку польського уряду взагалі була відсутня будь-яка реакція, що згодом негативно позначалося на подальших польсько-українських стосунках¹⁷.

Згодом, аналізуючи ситуацію, Донцов влучно сказав, що в поразці «винна була не політика “радикальних гасел”, а те, що здійснення цих гасел думали знайти не в активності суспільности, а в дорозі ласки, або менше чи більше зручних закулісових посуненнях»¹⁸.

У результаті партія розкололася на дві ворогуючі фракції:

- одні – підкреслювали необхідність т. зв. органічної роботи й виборення автономії під владою Польщі, обстоювали незалежність крайової політики від закордонних центрів, зокрема, від групи Є. Петрушевича; рупором цієї фракції була газета «Діло»;
- інші – не визнавали рішення Ради послів, відкидали будь-які спроби поладити українсько-польські взаємини та підпорядковувалися Закордонній групі партії на чолі з Є. Петрушевичем¹⁹.

Як зазначає О. Зайцев, як правило, виділяють ще й третю групу, що гуртувалася навколо часопису «Заграва», відкидала раднофільство й гасло автономії і стала провісником націоналістичного руху в Галичині. Однак ця група не була організаційно оформлена. Радше можна говорити про окремих членів партії, які не поділяли поглядів жодної з ворогуючих фракцій і шукали нових шляхів. Згодом вони взяли участь у створенні Української партії національної роботи (УПНР)²⁰.

Відслідковуючи умови формування журналу «Заграва», можна постаратися зрозуміти ті чинники, в умовах яких поступово витворюється нова політична ідеологія – український інтегральний націоналізм, початком якої як окремої течії стало заснування тижневика «Заграва»²¹.

¹⁷ Макаруч В. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / В. Макаруч, С. Макаруч // Львів. Історичні нариси / Упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 390.

¹⁸ Д. Спадщина минулого / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 1. – С. 6-8.

¹⁹ Зайцев О. Українська Народна Трудова Партія (1919–1925) // Україна модерна. – Київ ; Львів : Критика, 2002. – №7. – С. 84.

²⁰ Там само.

²¹ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) / О. Зайцев // «Ї»: незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2000. – Число 16. – С. 92.

У першому числі часопису 1923р. виходить передова стаття «Наші цілі», де найбільш чітко окреслюється подальшу тональність і напрямок роботи «загравістської» групи. «Заграва» є органом гурту людей які не належать і не хочуть належати до жодної з існуючих партій. Се «Вірую» знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя»²², – так окреслюють своє становище «загравісти» в першому номері тижневика:

Ми далеко стоїмо і від тих, що зліва, й від тих, що справа. Соціалізм прийняли б ми хіба, коли б він був патріотизмом розпеченим до червоноти; офіційний патріотизм – коли б мав щось від релігійного запалу соціалізму. Від першого ділять нас наші цілі, від другого наш настрої...²³

Журнал став своєрідною відповіддю на виклики того часу та віддзеркалював всю непевність та драматизм становища української політичної думки в міжвоєнний період. Український політичний рух після світової, українсько-польської та радянсько-польської воєн залишився ослабленим. Багато чільних діячів опинилися за кордоном, сиділи у в'язницях або загинули. Ті, що залишилися, не могли або не хотіли мобілізувати своїх прихильників на активні дії та не були здатними ефективно захищати інтереси українців. У час тотальної недовіри до сусідів або, навпаки, пришвидшеної асиміляції, розчарування політикою Антанти та крах надій на протекцію Європи визріла потреба в якомусь іншому, більш радикальному і не орієнтованому назовні рухові, який зміг би згуртувати навколо себе політично розхитане та роздроблене суспільство.

Рік 23-ий був важкий. Він усунув українське питання з офіційної міжнародної арени. Касував двома наврогами: перший раз в Москві, змінюючи дві вивіски РСФСР і УСРР одною – ССРСР, а другий раз в Парижі, 15 марта. Та він може мати спасенні наслідки: може спонукає нас спрямувати енергію на доцільну організацію вихиснування сил, скритих в нідрах Нації,²⁴

²² Д. К. Наші цілі / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 1. – С. 1-4. (О. Васишин, скоріш за все помилково, приписує саттю Дмитру Палієву. – Васишин О. Публіцистична та редакторська діяльність Дмитра Палієва на сторінках часопису «Заграва» / О. Васишин // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 6. – С. 35-37).

²³ Там само.

²⁴ Д. К. Під сучасну хвилю / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 1. – С. 4-6.

писав Д. Донцов у першому номері нового тижневика.

Карту, яку ми тримали як останній агут, забито. Гра програна. В таких випадках все питаються: хто винен? Хто винен, що сталося так, а не інакше, над тим шкода розводиться. Коли з двох боксерів один положений на обі лопатки, то винен він сам, а не журі, яке признало перемогу другому. Тим не менше, коли вину за самий факт мусимо приписати всім керуючим чинникам вчорашнім і сьогоднішнім та обставинам, то зовсім інакше випаде відповідь на питання, хто винен в тому, що подія заскочила нас несподівано і непередбачено? – В сім безперечно винні ті, які літами впевнили суспільність, що наша справа має великі шанси в Совіті Нечестивих (тут – Ліга Націй, авт.). Політика залицяння до нової Антанти є згубна, бо за ціну дуже сумнівних і хвилястих хвилинок і дрібних користей, нищить загальний народний фронт, затроює душу нації, розбиває її на ворожі табори. Є се політика пасивності і резигнації, політика нових злуд, політика трусів, що замість боротьби схрещують руки і ждуть чуда²⁵.

Це була відповідь на нездатність уряду вчитися на помилках, на його дивовижну немобільність і нерішучість в умовах калейдоскопічної зміни подій і гострої потреби швидкої, послідовної і безкомпромісної реакції. Критика емігрантського уряду все гучніше лунає зі шпальт «Заграви»:

Цікаво, що наша керуюча партія навіть по остатнім ударі не може звернутися до проблем внутрішньої самоорганізації суспільности, а все мріє про якісь подарунки з гори, які хтось (кому про те й не сниться) має нам не знати за які заслуги дати: вчора з Парижа, нині з Варшави²⁶.

Тут можна навести влучні слова Я. Грицака про те, що сутичка в українському таборі набрала характеру конфлікту поколінь: значною мірою то було протистояння старших «кабінетних» націоналістів і націонал-демократів, що звикли мислити в категоріях передвоєнних демократій і зверталися до свого досвіду Першої світової війни, та «молодих вовків», не обтяжених ні одним, ні другим і готових писати все «з нового аркуша»²⁷.

²⁵ Д. Спадщина минулого. – С. 6-8.

²⁶ З нашої преси // Заграва. – 1923. – № 3. – С. 42-43.

²⁷ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – Київ : Критика, 2011. – С. 76.

Формальний емігрантський уряд впевнено втрачає авторитет серед суспільства, не маючи реальних важелів для контролю над ситуацією та бачення об'єктивного стану справ. У такій ситуації владу, що стає все формальнішою, було б розумно віддати політичній силі чи силам, які мають більше можливостей в управлінні, проте уряд вперто не хоче позбуватися ролі українських очільників, далі намагаючись «тримати все під контролем», однак:

Претендувати на провідну роль в національній боротьбі можуть лише елементи, що безпосередньо в тій же боротьбі стикаються з ворогом, що провадять боротьбу, а не бояться її, виправдовуючись, що се нам нічого дати не може. Роль еміграції може бути лише допомоговою. Ніякі «центри» на еміграції не можуть бути центрами акції, бо остання витворюється знизу. Шкода тільки що «демократи» і «революціонери» бояться її. Потрібно, щоби сама еміграція очистила себе від елементів розкладових, хворих на манію великості²⁸.

Ми не бачимо в діяльності наших бувших провідників за кордоном не тільки відстоювання інтересів нашої батьківщини, а навіть часто здорового розуму і звичайної чесности. Тоді нам стало ясним, що необхідно творити щось нове, безкомпромісове, а не орієнтуватися на чужі сили, – як се роблять Петлюра, Винниченко і др. Ми орієнтуємося на свої внутрішні сили, бо лише тоді зможемо побороти, коли самі в собі будемо певні, що ми є сила²⁹.

Таким новим центром «загравісти» вважають себе, ставлячи свою ідею на противагу партіям та рухам, які дискредитували себе в минулому. Їх особливістю стало те, що вони не обмежували себе рамками програм та статутів будь-якої партії, роблячи акцент на так званій «релігійності», що згодом буде повторювати Д. Донцов в своєму «Націоналізмові».

Політична програма – ніщо, акція – все. Часом на позір абсурдні і нерозроблені кличі роблять дива, а найдетальніше розроблене програмове експозе – не викличе бажаного ефекту. Се тому, що в першій випадку «юрба» інстинктивно відчуває шлях їй вказуваний і рішучу волю повести її на цей шлях, про який здавна марила сама. Заразити сею волею слухачів, – є одиноким, що потрібно. Ми покищо не партія, ми – рух³⁰.

²⁸ Юртик Г. Єдиний фронт? / [Ю. Тютюнник] // Заграва. – 1923. – № 5. – С. 76-78.

²⁹ Київець. Лист зза Збруча // Заграва. – 1923. – № 6. – С. 95.

³⁰ О. В. Найвищий час / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 13. – С. 193-194.

Такий зв'язок, побудований на емоціях, а не на партійних постулатах, дозволив їм окреслювати свої цілі без згубного в час швидких змін «забронзовіння», яке зменшує мобільність політичної думки, ув'язнюючи її рамками програм та статутів.

Наш націоналізм потребує основної реформи але чи цю реформу дасться перепровадити в рамках старих партій? Ні. І власне тому, що вони є старі. Бо в них кладеться натиск не на живе, а на мертве, не на суть, а на фразу. На програму, а не на характер³¹.

Це робило їх ідеї одночасно чіткими та простими для розуміння та здатними до корегування в залежності від обставин. Така простота імпонувала читачам. Показовим наприклад є лист Ю. Тютюнника до М. Палія-Сидорянського у квітні 1923 р., де він пише, що серед різноманіття ідеологій і тактик він спинився на «Заграві» і рекомендує її до якнайбільшого поширення³².

На сторінках «Заграви» висвітлювалася найрізноманітніша тематика, яка мала за мету заторкнути все суспільно-політичне життя, а не лише певну його частину: політика, шкільництво, культура, історія, огляди преси, рецензії на книги тощо. Все це робило часопис цікавим для якнайширшого кола читачів. Особливо звертала увагу на часопис молодь, це було щось нове в публицистичній думці того часу, ірраціональна, емоційна, більш філософська, ніж дієва ідеологія, яка безкомпромісно позбувалася всього ретроградного, залучала нових прихильників, словами Г. Касьянова, великою «привабливістю святотатства»³³.

Таким чином, на сторінках «Заграви» поступово викристалізується та набуває поширення ідеологія українського інтегрального націоналізму. На думку С. Квіта, коріння концепції націоналізму слід шукати в межовій ситуації українства, коли у ХХ ст. перед ним руба постало питання: «або-або», «життя або смерть». Проте перед тим необхідно було зробити виразне розмежування в українській суспільній свідомості свого від чужого. Тобто усвідомити «або-або» в сенсі «свій-чужий» як власну окремішність і

³¹ Д. К. Наші цілі. – С. 1-4.

³² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – Київ : Дух і літера, 2011 – С. 106.

³³ Касьянов Г. До питання про ідеологію організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов. – Київ : Б. В., 2003. – С. 9.

тому – відпорність. Поширення українського націоналізму пояснювалося не лише наявністю програми національного визволення, але також, як у Західній Європі, – реакцією на комунізм³⁴.

II. Чи ми фашисти?

Групу «Заграви» вже в тогочасній пресі відразу стали називати «фашистівською». Аргументи для цього були і торкалися вони не лише однозначної глорифікації поняття нації, тоталітарного характеру «загравістських» ідей тощо, а й відвертим захопленням тріумфом фашизму в Італії та методами його втілення.

Досі сучасна історіографія не має одноставної думки щодо правомірності подібного ототожнення: або максимально звужуючи саме поняття «фашизм» до італійського режиму, або розширюючи його настільки, що поняття починає втрачати будь-які чіткі рамки, стає розпливчастим і доволі відносним у застосуванні. Наприклад О. Мотиль, намагаючись окреслити визначення фашизму, починає з негачії і зазначає, що

це не будь-який термін, який зазвичай застосовують до людей, яких недолюблюють. Нетерпимість погана, але це не фашизм. Насильство може бути огидним, але це теж не фашизм. Це й не консерватизм, ксенофобія чи расизм... Термін фашизм не може бути просто скороченням до того, що ми не сприймаємо, бо так скоро кожен стане фашистом³⁵.

Така заувага видається особливо важливою при вивченні українського інтегрального націоналізму, адже філологічне кліше про фашизм – лайливе слово – змушує дослідників націоналістичного спрямування постійно займати позицію оборони щодо об'єкта свого дослідження, шукати альтернативні визначення і оправдання. Подібне розуміння фашизму робить неможливим будь-який конструктивний дослідницький діалог, перетворюючи його на інтелектуальну дуель.

³⁴ Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / С. Квіт. Видання друге, змінене і доповнене. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2013. – С. 115.

³⁵ Motyl A. On Nationalism and Fascism [Електронний ресурс] / A. Motyl // World Affairs, 2013. – Режим доступу: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/nationalism-and-fascism-part-1> (востаннє відвідано 25.03.2015).

О. Мотиль говорить про фашизм, який може бути як ідеологією, так і організацією людей:

Фашизм як ідеологія являє собою набір основних переконань, які обґрунтовують і заохочують фашизм як вид режиму, політичної системи або держави, в той час як фашизм – рух, група чи організація – це є людський колектив, який поділяє фашистську ідеологію. Окремий індивід – фашист, очевидно, буде тим, хто вірить у таку ідеологію³⁶.

Повторюючи так званий «фашистський мінімум»³⁷, О. Мотиль в кінці доходить до того ж висновку, що й Є. Онацький³⁸, – про неможливість існування фашизму в недержавних націях, з тією тільки різницею, що для Онацького, на тлі торжества фашизму в Італії і його успіху, це було національною трагедією. Підбиваючи підсумки, дослідник окреслює дві обов'язкові умови функціонування фашизму: вже існуюча держава і попередні функціонуючі нефашистські режими в ній – «фашисти ніколи не будують держави заново, ні політичної системи, ні режиму»³⁹.

Зовсім іншим, на думку автора, є поняття націоналізму. Тоді як центральною ідеєю фашизму є перебудова вже існуючої недосконалої, «загниваючої» держави за ідеалістичним фашистським лекалом, націоналізм ставить в центр створення національної держави, яка в майбутньому може мати елементи фашизму, а може й не мати (автор вважає, що націоналізм може вільно поєднуватися з найрізноманітнішими ідеологіями – від ультраправих, до ультралівих, на відміну від фашизму, який обов'язково стоїть на антидемократичних позиціях), так як націоналізм відкладає питання організації та структурування держави на майбутнє⁴⁰.

Такий погляд О. Мотіля на фашизм і націоналізм є досить корисним для розуміння розвитку національних рухів Європи в міжвоєнний і воєнний періоди, проте він має і суттєві недоліки, що значно ускладнюють його використання. Зокрема, приймаючи подібну точку

³⁶ Motyl A. On Nationalism and Fascism...

³⁷ Див.: Griffin R. The Nature of Fascism / R. Griffin. – London : Routledge, 1991. – P. 26-55 ; Payne S. G. The History of Fascism, 1914-1945 / Stanley G. Payne. – Madison : University of Wisconsin Press, 1995. – P. 3-20.

³⁸ Онацький Є. Фашизм і ми / Є. Онацький // Розбудова нації. – 1929. – № 12 (24). – С. 397-401.

³⁹ Motyl A. On Nationalism and Fascism...

⁴⁰ Ibid.

зору за аксіому, ми втрачаємо будь-які підстави дискутувати про можливість існування чи не існування українського фашизму, так як автор чітко і безапеляційно стверджує, що нема держави – нема й фашизму⁴¹. Незрозуміло, як розглядати в такому випадку рухи, які прямо ототожнювали себе з фашизмом, неодноразово заявляючи про це публічно, переймали фашистські методи, риторику тощо. У випадку Д. Донцова застосовувати схему О. Мотиля особливо важко, адже він належав бездержавній нації, не мав чіткої схеми побудови майбутньої держави і взагалі залишався лише літературним діячем, не беручи безпосередньої участі в практичній реалізації своєї програми. Проте, разом з тим, перейняв фашистську риторику, методи і, що особливо важливо, в свій час прямо ототожнював себе з фашизмом. Складно розглядати за цією схемою й націоналізм у державних націях, який в такому випадку легко можна сплутати з шовінізмом тощо.

Загалом, підсумовуючи огляд історіографії, О. Зайцев зводить варіативність поглядів дослідників до трьох основних:

- український націоналізм ніколи не мав нічого спільного ні з італійським фашизмом, ані з німецьким націонал-соціалізмом;
- український інтегральний націоналізм зазнав значного впливу з боку фашизму, особливо італійського, проте відрізнявся від останнього у засадничих питаннях;
- радикальний напрям міжвоєнного українського націоналізму був складовою частиною європейського фашистського руху⁴².

Кожна з цих концепцій озброєна переконливою аргументаційною базою і, безперечно, має право на життя. Мені особисто найбільш імponує друга, з заувагою того, що, все ж, ключова відмінність цих двох рухів в існуванні держави Італії та в її відсутності на українських теренах не дозволяє до кінця проводити якісь паралелі, адже те, що Муссоліні втілював у життя, український інтегральний націоналізм міжвоєнного періоду лише більшою чи меншою мірою декларує на папері.

Зокрема, наприклад Т. Стриєк, відкидає однозначну ідентифікацію творчості Донцова з фашизмом, зазначаючи лише використання цього досвіду як зразка успішної мобілізації сил та моделі управління⁴³. Сам Донцов на сторінках «Заграви» на цьому

⁴¹ Motyl A. On Nationalism and Fascism...

⁴² Зайцев О. Фашизм і український націоналізм... – С. 87.

⁴³ Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego / Tomasz Stryjek. – Wrocław : «Funna», 2000. – S. 132.

неодноразово наголошував, шукаючи альтернативну модель управління, яка б відповідала українським потребам та вимогам часу, та, одночасно, чітко відмежовувалася б від ворожих Донцову ідеологій. Наприклад, в одному з номерів «Заграви» він пише:

Треба звернутися до ідеї, яка підкреслювала б в першій лінії расову приналежність селянської більшості нації, звертисся до ідеї, яка підкреслювала її етнічну ідентичність, протиставлючи сю останню таким самим іншим індивідуальностям. Поглибити се почуття расової окремішності з усіма впливаючими з того конвенціями, ось та формула, що має прийти на зміни дотеперішнім⁴⁴.

Згодом ця ж думка знову прозвучить у Д. Донцова – як одна зі складових його концепції інтегрального націоналізму, яка протиставлятиметься російському соціалізмові з його диктатурою пролетаріату:

Селянство, яке самостійний політичний чинник тепер, і як носій державної влади – завтра, ось конечна преміса справедливого і довготривалого рішення земельної справи в інтересах села. Ми не проти робітничої кляси, і тут, де панує ще феудалізм, вона може бути помічною селянству. Але ми ніколи не повинні забувати пригадувати селянству про той час, коли провідники пролетаріату спробують установити гегемонію над селом, накинути йому свою ворожу податкову, господарчу, церковну й зовнішню політику, свою бюрократію, свій мілітаризм і свій націоналізм⁴⁵.

Таким чином, негативний досвід Донцова в лавах соціалістів* та страх розчинитися в масі світового пролетаріату штовхав

⁴⁴ Д. За новим гаслом / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 3. – С. 33-35.

⁴⁵ Д. Д. На два фронти / [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 9. – С. 129-134.

* Розпочавши політичний шлях серед соціалістів, молодий Донцов акцентував свою увагу на ідеях боротьби за рівні права, свободи слова та віросповідання. Його ідеї мали яскраве антиклерикальне забарвлення та чіткий акцент на соціальній емансипації. Згодом з'явилася проблема національної незалежності як обов'язкової умови усунення групового й індивідуального поневолення і, кінцево кінцем, коли цієї незалежності таки не вдалося досягти, сформувався бачення народу (традиції, історії, «народного духу») як безперечної, єдиної і остаточної цінності. Тому, кінцево порвавши з соціалізмом в «Підставах нашої політики» у 1921 р., до 1923 р. Донцов якось ще не виробив своєї чіткої самобутньої концепції (щось подібне у нього з'явилося щойно у 1926р. з виходом «Націоналізму»), перебував у пошуках і часто оперував суперечливими тезами.

українських націоналістів до пошуків дієвої альтернативи, яка з часом, еволюціонуючи від часто, непослідовних і суперечливих тез, знайшлася в торжествуючому італійському режимі. Маючи негативний попередній досвід і розчарувавшись в демократичних українських рухах, а з іншого боку – маючи можливість споглядати тріумф фашистської доктрини в Італії та її поширення в країнах Європи, Д. Донцов сприймав фашизм як своєрідний зразок для наслідування. Тим більше, що Муссоліні ще в 1919 р. у своїй газеті «Іль пополо д'Італія» виступав «на підтримку боротьби українців за незалежність»⁴⁶, тож багато українців і Донцов зокрема сподівалися, що лідер фашистської Італії робитиме це й надалі.

Тези, висунуті Донцовим у його творах, починають все більше збігатися з типологічним описом фашизму С. Пейна⁴⁷ вже з початку 20-х рр.:

- волюнтаризм;
- авторитаризм;
- войовничість та апологія насилля;
- антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм;
- елітаризм;
- вивищення емоційного аспекту над раціональним мисленням;
- централізм та вождізм.

З'являється ідея палінгенези – на думку Р. Гріффіна⁴⁸ – ключова ознака фашизму.

«Заграда» ставляє собі скромні завдання. Хочемо бодай для себе скінчити раз з панованням фрази, яка гальмує політичну творчість правих, лівих і середніх і нищить відпорність народу. Хочем скинути з себе цю фразу, як скидає гадюка лущиння на весні. А на її місце поставити чистий, національний егоїзм і безкомпромісові інтереси класи, на яку він спирається і яка творить в нас подавляючу більшість. Хочемо причинитися до вироблення хоч невеликого числом, але впертого думкою гурту, який знає чого хоче, а того, чого хоче – дуже хоче. Який бривдився б компромісом, свою ціль вносивби незахитаність і ясність, що притягає маси, а в аффірмацію

⁴⁶ Зайцев О. Український націоналізм та італійський фашизм (1922-1939) / О. Зайцев [Електронний ресурс] // Україна Модерна. – 2012. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/98-zaitsev> (востаннє відвідано 25.03.2015).

⁴⁷ Payne S. G. The History of Fascism... – P. 7-14.

⁴⁸ Див. працю Griffin R. The Nature of Fascism.

свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея⁴⁹.

Тоталітаризм, централізація та те, що згодом остаточно вивориться як ініціативна меншість – ось основні стовпи державної концепції «загравістів»:

Раз на все треба викоринити аномалію, що землі в сотні квадратних кілометрів проявляють раптово подиву гідну активність. Краєві установи повинні утворити центр. Сей центр повинен опертися виключно на вишколених і характерних професіональних робітниках, урядниках нації, перед нею відповідальних⁵⁰.

Цілі боротьби нині ясні. Аргументація не діалектична, але проста, повна цинічної сили: «Мені це а це потрібно – тому беру його». Методи безоглядні, – хто хоче – жорстокі, але що найважливіше цілеві, успішні⁵¹.

До того ж уже в 1923 р. Донцов (а за відсутності спростувань на сторінках часопису можна вважати, що і творчий колектив «Заграви»), прямо ототожнив себе з фашизмом, фактично остаточно утвердивши той ідеологічний орієнтир, який згодом служитиме дороговказом для багатьох українських націоналістів аж до початку Другої світової війни. У відповідь на прямі звинувачення часопис умістив передову статтю під назвою «Чи ми фашисти?», де Д. Донцов беззастережно заявляв, що той «політичний і морально-психологічний дух», яким дихають такі, як він, є незаперечно фашизмом. У тій же статті «Чи ми фашисти?» Донцов заявляє: «Не уважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!».

Проте одразу ж відкидає твердження, що український націоналізм є наслідуванням фашизму: «Тому власне, що ми стоїмо, подібно як і фашизм, не на інтернаціональній, а на національній платформі, – ми не можемо бути фашистами»⁵².

Така суперечність у дефініціях не виглядає дивною, якщо простежити подальшу еволюцію поглядів Донцова. Т. Стриєк, наприклад, підкреслює, що слово «фашизм» вживалося Донцовим

⁴⁹ Д. К. Наші цілі. – С. 1- 4.

⁵⁰ В. К. До перебірки внутрішніх вартостей [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 3. – С. 36-38.

⁵¹ Д-р. О. Дещо про національно-політичну етику [Д. Донцов] // Заграва. – 1923. – № 4 С. 52-54.

⁵² Донцов Д. Чи ми фашисти? // Заграва. – 1923. – № 7. – С. 97-102.

й щодо самого фашизму, й щодо націоналізму, як виразник того загального напрямку, явища, духу, прихильником якого він був⁵³. Таким чином, можна зробити висновок, що принаймні до 1926 р., коли з виходом «Націоналізму» утвердилась концепція «чинного націоналізму», терміни «фашизм» та «націоналізм» інколи були для Донцова взаємозамінними. Навіть більше того, виникає враження, що фашизм на той час є для публіциста локальним італійським явищем – одним з виявів загальної «національної платформи» і вживається ним лише за відсутності власного терміна.

У 1924 р. навколо «Заграви» сформувалася перша націоналістична партія – Українська партія національної роботи (УПНР, для втаємничених – Партія національної революції). Як зазначає П. Мірчук, спершу вона теж виявляла профашистські симпатії, однак незабаром у ній перемогла концепція об'єднання з національно-демократичними силами, яка зрештою втілилася у заснуванні Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). До проводу УПНР були обрані такі особи: посол Самійло Підгірський – голова, Дмитро Донцов – секретар, членами керівництва партії були Володимир Кузьмович, Дмитро Паліїв, Остап Луцький. Замітнішу роль в УПНР відігравали Володимир Кохан, Дмитро Левицький, Роман Сушко, Іван Кедрин-Рудницький, Мілена Рудницька, Ярослав Цурковський та інші⁵⁴.

П. Мірчук зауважує, що політичні розрахунки Дмитра Паліїва на те, що націоналістична група «загравістів», влившись в УНДО, надасть цій новій партії лінію принципового самостійництва, не здійснилися. Здійснилися за те передбачення і перестороги Донцова, що злиття з політично хиткими елементами доведе УПНР до самоліквідації⁵⁵.

* * *

Незважаючи на гостроту і незавершеність дискусій, безсумнівними для автора статті є впливи італійського фашизму на становлення ідеологічної платформи часопису «Заграда» та подальший

⁵³ Stryjek T. *Українська idea narodowa...* – S. 144-145.

⁵⁴ Мірчук П. *Нарис історії ОУН (1920-1939)*. – Львів, 2007. – С. 13.

⁵⁵ Там само.

розвиток українського інтегрального націоналізму. Такі притаманні йому елементи, як волюнтаризм, антипацифізм, антидемократизм, антилібералізм, елітаризм, вождізм, романтизм, заперечення верховенства розуму над емоціями, ірраціоналізм, догматизм, культ сили, фанатизм, аморальність дозволяють побачити низку збігів з типологічним описом фашизму. Проте, незважаючи на, власне, загальну тенденцію зацікавлення тоталітарними антикомуністичними рухами, які показали певні успіхи в управлінні та вважалися ідейними натхненниками інших націоналістичних рухів Європи, ідеологічна платформа «Заграви» в цілому та її редактора Дмитра Донцова зокрема, має більше спільного з інтегральним націоналізмом, аніж з фашизмом, а саме: сприйняття нації як найвищої цінності, якій мають підпорядковуватися всі інші дрібні інтереси, містична ідея єдності всіх мертвих, живих і ненароджених членів нації, «рацію», підпорядковане «емоцію», харизматичний лідер – провідник, культ чину заради чину, насильства і безкомпромісності тощо. Зasadнича відмінність чинного націоналізму від італійського й німецького зразка полягає насамперед у відсутності Української держави, в якій ця ідеологія могла б розвиватися, та в зміщенні пріоритетів з реформування на створення власної держави.

Часопис «Заграда» став відповіддю на виклики часу і згуртував навколо себе людей, які шукали прийнятну альтернативу існуючим політичним платформам. Розчарування політикою спочатку Антанти, а згодом Ліги Націй стосовно України, неприйнятність «угодовницької» політики стосовно Польщі, яка не давала якісних результатів, з одного боку, та загроза комунізму, з іншого, спричинилися до витворення революційного концепту українського інтегрального націоналізму.

**Anastasia RIY. "Zahrava" Magazine (1923-1924)
and the Birth of Ukrainian Integral Nationalism**

The article investigates the development of Ukrainian integral nationalism using the example of «Zahrava», a political monthly published in Lviv by Dmytro Dontsov from April 1923 to the middle of 1924. In a short historiographical review, it also shows various, sometimes radically opposite answers of different authors to the question of peculiarities of the Ukrainian integral nationalism and the influence of fascism on the ideology of "Zahrava".

Keywords: Dontsov, Ukrainian integral nationalism, "Zahrava", fascism.

Стаття надійшла до редакції 26 березня 2015 р.